

تأثیر اندیشه‌های فرقه حروفیه بر انتخاب برخی از مضامین کتیبه‌های مسجد کبود تبریز^۱

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۶/۰۴

حبیب شهبازی شیران^۲

سید مهدی حسینی نیا^۳

علیرضا حسینی صدر^۴

چکیده

مسجد کبود در دوره ترکمانان قراقویونلوها به استناد وقف نامه آن، به دستور و نظارت جان بیگ خاتون (زن جهانشاه) ساخته شده است. در وضعیت کنونی، نقشه بنا شامل یک گنبد مرکزی، یک هشتی و یک شبستان گنبددار است. بنا از دید فنی حاوی ظریف‌ترین آثار کاشی معرق بوده و تنوعی از نقش‌های کاشی را در خود جای داده است. از لحاظ تزیینات هنری این بنا دارای جایگاه ویژه‌ای در معماری ایرانی بوده، به طوری که، از آن در منابع اسلامی، به نام فیروزه اسلام نام برده شده است. تنوع در طرح، نقش، انواع خطوط، مضامین کتیبه‌نگاری و مفاهیم مذهبی از ویژگی‌های شاخص بنا است. بر این اساس، پرسش اصلی این پژوهش بدین صورت مطرح می‌گردد: کدام مضامین نوشتاری در این مسجد با تفکرات فرقه حروفیه جلوه‌گر شده است؟ مقاله حاضر باروش تحقیق تاریخی-تحلیلی تدوین گردیده و در نظر دارد از یک طرف، به بررسی بسترهای مذهبی و مفاهیم اندیشه‌های فرقه حروفیه پرداخته و از طرف دیگر، تاثیر تفکرات این فرقه را در مضامین کتیبه‌نگاری مسجد کبود تبیین نماید. تجزیه و تحلیل یافته‌ها به صورت کیفی و اطلاعات به دست آمده از مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی و بازدید میدانی گردآوری شده است. نتایج پژوهش حاضر، نشان می‌دهد پاره‌ای اعتقادات فرقه حروفیان در کنار تصوف و عرفان در شکل‌گیری مضامین نقوش و کتیبه‌های این بنا تاثیر به‌سزایی داشته است. انتخاب برخی از سوره‌ها (حمد، کوثر، کهف به طور کامل)، آیاتی از سوره‌های قرآنی (طه، اسراء، رعد، آل عمران)، واژه‌های قرآنی (هو، حسبی الله، المنه الله)، آیات مقطعه، سوره جمعه، آیت الکرسی، طه و اسماء الهی، اسامی مانند الله، محمد (ص) و حضرت علی (ع)، نشان از تاثیر این فرقه بر برخی از مضامین کتیبه‌نگاری در این بنا بوده است.

واژه‌های کلیدی: مسجد کبود، کتیبه‌نگاری، فرقه حروفیه، اعتقادات، مضامین

1-DOI: 10.22051/jjh.2020.30172.1486

۲ - استادیار گروه باستانشناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران، (نویسنده مسئول). habibshahbazi35@gmail.com

۳ - دانشجوی دکتری باستانشناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران. Mehdi.hosseyni5518@uma.ac.ir

۴ - مربی گروه هنر، دانشگاه محقق اردبیلی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران. a.hosseini@uma.ac.ir

مقدمه

شهر تبریز مکانی که مسجد کبود در آن ساخته شده، در قرن نهم هجری قمری مملو از فعالیت‌های صوفیانه، به ویژه، فرقه حروفیان بود. علی‌رغم قتل فضل‌الله، بنیان‌گذار این جنبش، دختر او در زمان جهان‌شاه قراقویونلو به فعالیت حروفیان در تبریز ادامه داد. در نهایت، به دستور جهان‌شاه و طبق حکم فقها، این گروه که ۵۰۰ تن از مریدان فضل‌الله نعیمی حروفی بودند، با اتهام اقدام به شورش، قتل عام شدند (مشکور، ۱۳۵۲: ۸؛ آژند، ۱۳۶۹: ۹-۹۷). این فرقه بنیان خود را بر علم حروف قرار داده بودند و بیش تر اعتقادات خود را بر این اساس بیان می‌کردند. با توجه به فضای آکنده از اعمال صوفیانه در تبریز، مرکز این فرقه، می‌توان با بررسی دقیق نوشته‌های مسجد کبود به اندیشه هنرمندان آن زمان برای انتخاب تزئینات نوشتاری و مضامین آن‌ها در بنا پیبرد (نعمتی بابای لو و مطمئن، ۱۳۹۸: ۱۰۷). این بنا، به‌عنوان مهمترین اثر برجای مانده از دوره قراقویونلوها، دارای جایگاه ویژه‌ای در معماری و تزئینات ایرانی است. تنوع در طرح، نقش، انواع خطوط، مضامین کتیبه‌نگاری و مفاهیم مذهبی از ویژگی‌های شاخص بنا است. بر این اساس، پرسش اصلی این پژوهش بدین صورت مطرح می‌گردد: جنبش مذهبی فرقه حروفیه در این بنا چه تاثیری بر نوشته‌ها و مضامین کتیبه‌ها داشته است؟ توجه به برخی کتیبه‌های بنا و علت به‌کارگیری مضامین آن‌ها، یکی از اهداف اصلی این پژوهش بوده است. در راستای نیل به اهداف مورد نظر و پاسخ‌گویی به پرسش اصلی پژوهش، ابتدا، از تزئینات بنا بازدید به عمل آمد و تصاویری از انواع نوشته‌ها تهیه گردید؛ سپس، با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای، مفاهیم نوشته‌ها مورد مطالعه قرار گرفت. شیوه پیش‌برد بحث به این صورت است که، ابتدا، نهضت حروفیه و اندیشه‌های آن‌ها معرفی گردیده و در ادامه، تاثیرات آنها در بعضی از تزئینات بنا از طریق بررسی منابع، مانند اصول اعتقادی این فرقه و آثاری که در آن زمان نوشته شده، مانند دیوان اشعار فضل‌الله نعیمی تبریزی^۱ و ابوسعید نسیمی حسینی شیرازی^۲ و تطبیق با کتیبه‌های بنا شرح داده می‌شود.

روش پژوهش

پژوهش حاضر با روش تحقیق تاریخی-تحلیلی تدوین گردیده است. داده‌ها و تحلیل آن‌ها به صورت کیفی و روش جمع‌آوری اطلاعات ترکیبی از دو شیوه میدانی و

کتابخانه‌ای و اسنادی (شناسایی، مطالعه، طبقه‌بندی اطلاعات، تحلیل آنها) است. مطالعه میدانی بر پایه مجموعه عکس‌هایی است که نویسندگان در تابستان ۱۳۹۸، از بنا گرفته‌اند. این مجموعه، شامل بیش از ۸۵ عکس است. روی هم رفته، تعداد ۶۴ کتیبه در این پژوهش بررسی شد؛ که از این تعداد، ۴۴ مورد در متن مقاله و تعداد ۲۰ کتیبه به صورت تصویر ارائه گردید.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های انجام شده در موضوع مقاله حاضر از دو باب تاثیر تفکرات مذهبی و معماری و تزئینات مسجد کبود قابل بررسی است. مهم‌ترین مطالعات گروه نخست به شرح زیر است: نعمتی بابای لو و مطمئن (۱۳۹۸)، در مقاله «بازتاب اندیشه‌های دینی قراقویونلوها در کتیبه‌های مسجد کبود تبریز با تأکید بر دو کتیبه نویاب»، به تاثیر افکار مذهبی ترکمانان قراقویونلوها در بنای مسجد کبود اشاره کرده‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که این طایفه، گرایش‌های عمیق شیعی نداشته و در امورات دینی دارای تساهل و تسامح بوده‌اند که امر احتمالاً، ناشی از تحولات دینی و اجتماعی و نشان‌گر عمق فعالیت متصوفه در آذربایجان می‌باشد. حسینی نیا و همکاران (۱۳۹۵)، در مقاله «مقایسه کتیبه‌نگاری دو مسجد: گوهرشاد و کبود»، به معرفی و مقایسه دو بنا از لحاظ کتیبه‌نگاری پرداخته‌اند. شایسته‌فر و خمسه (۱۳۹۲)، در مقاله «فیروزه، نگین مساجد (با نگاهی به مسجدهای گوهرشاد مشهد و کبود تبریز در سده نهم هجری قمری / پانزدهم میلادی)»، به بررسی کاشی فیروزه‌ای و نقش‌های روی آن در این دو بنا می‌پردازند. مهم‌ترین مطالعات گروه دوم به شرح زیر است: انصاری و نژاد ابراهیمی (۱۳۸۹)، در مقاله «هندسه و تناسبات در معماری دوره ترکمانان آق‌قویونلوها- مسجد کبود (فیروزه جهان اسلام)» به روند شکل‌گیری، توسعه گره، هندسه و تناسبات دوره اسلامی در این بنا می‌پردازند. حسینی‌پور میزاب (۱۳۸۸)، در پایان نامه «زیبایی‌شناسی معماری و تزئینات دوره تیموری (مطالعه موردی: مسجد کبود تبریز)»، به بررسی جایگاه و زمان احداث بنا، تحولات مذهبی و سیاسی و بسترهای شکل‌گیری بنا می‌پردازد. ترابی طباطبایی (۱۳۷۹)، در کتاب مسجد کبود «فیروزه اسلام»، به معرفی و توصیف معماری و تزئینات بنا پرداخته است.

بررسی جایگاه مسجد کبود و تزئینات آن در معماری اسلامی ساختمان مسجد کبود از آثار ارزشمند دوره قراقویونلو

به حساب می‌آید. این اثر به فرمان جهان‌شاه و به نظارت «عزالدین قاپوچی» برپا گردیده است. با توجه به کتیبه سردر بنا، در سال ۸۷۰ ه. ق.، ساخت آن به اتمام رسیده است (انصاری و نژاد ابراهیمی، ۱۳۸۹: ۳۶). به لحاظ معماری این بنا از آثار شاخص دوره دوم سبک معماری آذری^۳ محسوب می‌گردد. جایگاه ویژه آیات و نوشته‌های قرآنی، کتیبه‌های کوفی و ثلث در بستری از بافت نقوش گیاهی و هندسی از ویژگی‌های بناهای این سبک است. این نقشها و عبارات‌ها که در نمای بناهای این دوره جای گرفته، نشانه‌هایی است که معنای نقش‌های انتزاعی را تقویت می‌کند (نجیب اوغلو، ۱۳۷۹: ۱۶۶). به نظر میرسد، کتیبه‌های قرآنی، به عنوان بیش‌ترین مضمون در سطوح بیرونی و درونی این ابنیه مذهبی به کار گرفته شده است. با بررسی دقیق کتیبه‌های قرآنی، می‌توان چنین برداشت کرد که تعدادی از سوره‌ها، در بخش‌های دیگری تکرار شده است. می‌تواند چنین باشد، فردی که مسوول نوشتن متنهای قرآنی در بناها بوده، با قرآن آشنایی کامل داشته و با آگاهی کامل و توجه به معنی آیات آنها را انتخاب کرده باشد (حسینیپور میزاب، ۱۳۸۹: ۹۲). علاوه بر آیات قرآنی، تعدادی کتیبه هم محتوای دعا و ستایش دارند و در اهمیتی یک سان با آیات قرآنی به کار رفته‌اند. این کتیبه‌ها را می‌توان به سه گونه تقسیم کرد: (۱) توصیف نامهای الهی؛ (۲) مدح پیامبر؛ (۳) مدح امامان (فراست، ۱۳۸۵: ۶۷-۶۸).

مشخصات و موقعیت قرارگیری کتیبه‌ها در مسجد کبود

کتیبه‌های مسجد کبود با انواع خطوط نسخ، ثلث، کوفی ساده و تزئینی نوشته شده‌اند (بهنود، ۱۳۸۸: ۳۷). این نوشته‌ها بیش‌تر مشتمل بر آیه‌های قرآنی، اسامی مبارک خداوند، مدح امامان و روایات نبوی هستند؛ این نوع کتیبه‌ها - که خود شیوه تزئینی دارند - در ترکیب با یک دیگر، تنوعی از اشکال هندسی بدیعی را پدید می‌آورند. آیات قرآنی، یکی از اصیلترین و مهمترین مضامینی است که در کتیبه‌های مسجد کبود تیریز به کار رفته است. آیه‌هایی از سوره‌های بینه، فجر، کوثر، فتح، جمعه، الزمر، توبه، اعراف، ابراهیم، نساء، طه، توحید، آل عمران، مؤمنین، مائده، انفال، قصص، نمل، اسراء، بقره، انعام، یونس، یوسف، صافات، حمد، هود و رعد به رشته تحریر درآمده است (قره‌نژاد، ۱۳۸۱: ۱۶۶-۱۶۹). بخش عمده آیاتی که بر این کتیبه‌ها نقش بسته‌اند، سوره‌هایی از قرآن میباشند که پیش از هجرت پیامبر اکرم (ص) از مکه به مدینه نازل

شده است. آیات بیست و هشت سوره قرآنی به کار رفته در قالب کتیبه‌های تزئینی این بنا، به اعتبار محل نزول مکی است و در چندین کتیبه از مسجد نیز آیاتی از دو سوره «البینه» و «الفجر» به کار رفته که هر یک از این دو سوره، جزو سوره‌های مدنی محسوب می‌شوند. کتیبه‌های مسجد در قسمت‌های زیر به کار رفته است: (۱) پایه‌های مسجد؛ در پایه بنا، نوشته‌هایی به شکل عمودی با مضمون آیه‌های قرآنی نگاشته شده که کتیبه هر پایه با پایه‌های دیگر تفاوت دارد (شکل ۱).

شیوه نام‌گذاری پایه‌های مسجد بر اساس موضوعی، که آیات قرآنی در آن به کار رفته، مشخص کرده‌اند. در برخی موارد، چند کلمه نخست آیه آمده است و در برخی بر اساس مضمون آیات، نام‌گذاری انجام شده است. ۸ پایه با نامه‌ای (الف توکل، ب الحمد لله، ج سبحان الله، د رسالت، ه سلام، و توحید، ز دعا، شناخته می‌شوند و پایه هشتم، که هنوز آیات آن مشخص نیست (حسینیپور میزاب، ۱۳۸۹: ۹۸).

شکل ۱- آیات قرآنی در پایه‌های مسجد (نگارندگان، ۱۳۹۸)

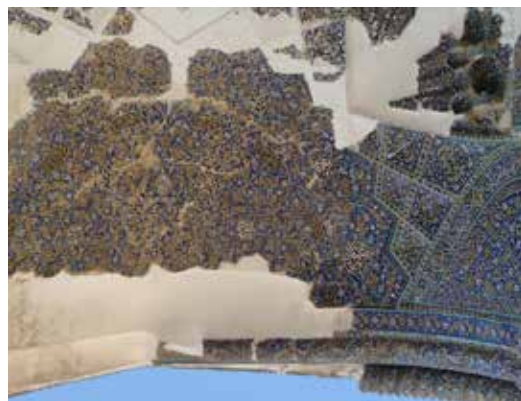
(۲) کتیبه‌های محراب: از ابتدای محراب شروع شده و پس از چرخش در اضلاع پیشانی با دعای ختم قرآن دوباره به محراب ختم می‌شود (شکل ۲). مهم‌ترین کتیبه این بخش، کل آیات سوره کهف را بر خود دارد که در مبحث افکار

شکل ۲- بخشی از آیات سوره کهف (نگارندگان، ۱۳۹۸)

حروفیه بررسی خواهد شد.

۳) آیات موجود بر روی سنگ مزارهای ازاره، که دارای ۱۶ قطعه سنگ مزارهای مرمرین بوده است. ۴- سایر کتیبه‌ها از سردر ورودی تا مقبره به شرح زیر است: کتیبه‌های ورودی بنا در قسمت‌های مختلف، قسمت‌های کفش‌کن، کتیبه‌های صحن بزرگ و کوچک، کتیبه‌های شاه نشین بنا و

شکل ۳- کتیبه‌های موجود در زیر سردر ورودی بنا (نگارندگان، ۱۳۹۸).

شبستان بنا (شکل ۳).

در ادامه، به بررسی نهضت حروفیه - که موضوع اصلی پژوهش حاضر بوده - و آراء و عقاید آن‌ها پرداخته خواهد شد و در نهایت، به صورت تطبیقی افکار این فرقه با انتخاب مضامین کتیبه‌های مسجد کبود تبریز مورد نقد و بررسی قرار خواهد گرفت.

نهضت حروفیه

یکی از مشخصات فرهنگی و مذهبی عصر تیموری، ظهور نهضت‌های شیعی - صوفی است. در این عصر، رابطه بین صوفیه و شیعه مشخصات ویژه‌ای یافت. به عبارتی، این دو فرقه با از دست دادن جهات ممیزه خود و با افزودن جنبه فلسفی به هر دو با یکدیگر تلفیق شدند. در این زمان برای اولین بار در تاریخ تصوف و تشیع، نمونه‌هایی از جنبش‌های فکری به وجود آمد، که آمیزه‌های از هر دو تفکر به حساب می‌آیند. در این عصر یک فقیه شیعه، خصوصیات یک صوفی کامل عیار را داشت و یک صوفی، الگویی از یک متکلم شیعه بود. حروفیه و نوربخشیه نمونه‌ای از این جنبش‌ها به حساب می‌آیند (بیانی، ۱۳۷۱: ۶۶۹). حروفیه، پیروان فضل‌الله نعیمی استرآبادی و حرکت سیاسی و اجتماعی با عناصری از تصوف، آموزش‌های اسماعیلیان و غالیان در اواخر سده هشتم هجری قمری هستند. با توجه به این‌که فضل‌الله برای حروف و ویژگی‌های اسرارآمیزی قایل بود،

به فضل‌الله حروفی معروف شد و هوادارانش نیز به حروفیه مشهور شدند. این فرقه در ایران، عثمانی و مصر پیروان فراوانی یافت. ولی در خلال قرن‌ها، پیروانش به اتهام داشتن عقاید بدعت‌آمیز، سرکوب و قتل‌عام شدند (گولپینارلی، ۱۳۷۴: ۳۶). در سال ۸۴۵ ه. ق.، حروفیان به رهبری مولانا یوسف و نیز یکی از دختران فضل‌الله نعیمی، کوشیدند جهان‌شاه را به مذهب خود متمایل کنند. بعد از تمایل این شاه به این مسلک، علمای تبریز - که از گسترش این آیین نگران بودند - خواستار سرکوب این گروه و دفع آنان شدند، جهان‌شاه به دنبال رویدادهایی، سرانجام، به فتوای علما رضایت داد و در پی آن، بیش‌تر حروفیان دستگیر و قتل‌عام شدند (آژند، ۱۳۶۹: ۹۶-۱۰۲).

در خصوص ارتباط نزدیک جهان‌شاه با این فرقه، اسلوار در کتاب خود آورده است: «جلال‌الدین دوانی استاد جهان‌شاه از علمای معروف عصر خود، قبل از همکاری با آق‌قویونلوها، هنگامی که در تبریز در مدرسه جهان‌شاه تدریس می‌کرد، کتابی به نام «رساله حروف» را برای جهان‌شاه به زبان فارسی نوشت» (اسلوار، ۱۳۹۴: ۹).

در ایران کشتار این گروه این مکتب را به کلی نابود نکرد؛ بلکه در مناطق غربی ایران، با تغییر شکلی در اصول عقاید، در فرقه‌هایی مانند نقطویه و اهل حق به حیات خود ادامه داد (خیایوی، ۱۳۷۹: ۲۳۹-۲۴۰).

آراء و عقاید حروفیه

وجه تسمیه این فرقه به حروفیه، مربوط به ویژگی‌هایی است که فضل‌الله نعیمی و پیروانش برای حروف قایل بودند و به حروف، ویژگی‌هایی معجزه‌آسا و شگفت‌آور نسبت می‌دادند. حروفیان، حضرت آدم (ع) را همان فضل‌الله نعیمی تصور می‌کردند و در باب راز آفرینش نیز عقیده داشتند که خدا، آدم را در مدت چهل روز به دست خود آفریده است و تمام ماهیت این راز را در حروف جستجو می‌کردند. با توجه به ذکر واژه «کن» حروفیان معتقد بودند، خدا تمام موجودات را با این کلمه آفریده است. به همین دلیل کلمات قبل از اشیا وجود داشته و از نظر زمانی مقدم بر آن‌ها است (فائقی، ۱۳۷۵: ۵۹۹). حروفیان عقیده داشتند، نسبت کلمات به اشیا، به صورت ارتباط اجسام با سایه است؛ و لفظی که برای اشیا به کار برده می‌شود، در واقع، به صورت کلمات اعتباری برای آن‌ها نیست، بلکه سخن و ماهیت اصلی خود اشیا هستند (میرجعفری، ۱۳۹۵: ۱۷۰). فضل‌الله نعیمی، آیات قرآنی را بر اساس تفسیرهایی مبتنی

برحروف انجام می‌داد و از دل آن‌ها معانی جدید بیرون می‌کشید و می‌گفت که هرکس خواهان فهمیدن معانی جدید و دریافتن رمزهای این کتاب آسمانی است، باید به حروف و اسرار آن‌ها آشنایی پیدا کند (تاج‌بخش، ۱۳۸۱: ۶۴۰). به گفته حروفیان چون انسان عالم صغیر است، پس، کتاب الهی خود اوست. اگر چنین باشد، انسان همسنگ قرآن است. با توجه به این امر، صورت او معرف نخستین سوره قرآن، یعنی فاتحه‌الکتاب است که هفت آیه داشته و در قرآن با نام «سبع‌المثانی» یاد شده است (گولپینارلی، ۱۳۷۴: ۲۰-۲۱؛ توفیق، ۱۳۷۲: ۲۲۸-۲۹۲). نسیمی، شاعر این فرقه، در تمام اشعارش اعضای صورت و سرانسان را به سوره‌های قرآن تشبیه کرده است (نسیمی، ۱۳۷۲: ۱۰۱). هم‌چنین، چهره، جمال، خم ابرو، گیسو، دو ابروی، قامت و بلندی، خال، زلف و رخسار انسان را به آیات و سوره‌های قرآن تشبیه کرده است (همان: ۱۰۱-۱۱۳). بیش‌ترین آیات و سوره‌ها در کتیبه‌های مسجد به کار رفته است که در باب تاثیرگذاری حروفیان در بنا بحث خواهد شد. ضمیر «هو»، یکی از واژه‌های پرتلفظ و پرکاربرد عرفانی و قرآنی است. از نظر حروفیان، کلمه «هو» با جمع ابجد و خود کلمه عدد ۱۴ به دست خواهد آمد؛ و این عدد معادل ۱۴ حرف موجود در اجزای کلمه «الله»، ۱۴ حرف محکم و ۱۴ خط موجود در چهره آدم و حوامی باشد. «هه» در هو بیست و هفتمین حرف و «واو» بیست و ششمین حرف الفبا است؛ جمع این دو حرف ۵۳ خواهد شد؛ که اگر با عدد ۱۱- که ارزش ابجدی آنها است- جمع گردد، ۶۴ خواهد شد و این عدد از دو عدد ۳۲ تشکیل شده است. بنابراین، می‌توان گفت که هر کدام از این دو حرف «هو» در مقام توحید با عدد ۳۲ مساوی است (اسلوار، ۱۳۹۴: ۲۰۶). هم‌چنین، کتاب «محب‌نامه» از آثار فضل‌الله نعیمی، نخستین جمله‌اش با «هو» آغاز می‌شود (همان: ۲۰۷). حروفیه برای تحلیل و تفسیرهای خود، به حروف مقطعه استناد می‌کردند. فضل‌الله نعیمی ادعا می‌کرد که معنی باطنی و حقیقی حروف و کلمات قرآن، به ویژه، حروف مقطعه براو آشکار شده و او همان «من عنده علم‌الکتاب» است (ثبوت، ۱۳۸۸: ۱۳-۸۳). به همین دلیل، حروفیان، آیات مقطعه را جزو محکومات قرآن میدانستند و بقیه آیات قرآن را از متشابها می‌پنداشتند (جلالی پندری، ۱۳۷۲: ۱۵). اسماء الهی در نزد حروفیان جایگاه خاصی دارد و به نقش و جایگاه آن بسیار اهمیت داده و اعتقاد داشتند که هرکسی سراین اسمارا بداند، مسمی را نیز خواهد شناخت.

در «جاوید نامه صغیر»^۴ در باب اسماء الهی چنین آمده است: «حروف نیز از صفات خدا هستند و نمی‌توان جدا از خدا تصورشان کرد. هیچ اسمی از اسماء خداوند نیست که از ۳۲ حرف تشکیل نشده باشد. هر یک از حروف به ترتیب بر یکی از نام‌های خداوند دلالت دارد: الله، باری، تواب، مغیث، جلیل و غیره».^۵

در باب اسماء الهی در اشعار منتسب به حروفیان چنین آمده است:

اسماء الله الف و بی و تی و ثی هستند یک به یک بر شمرتا
به حرف یاء برسی

همه اسماء ریشه در همین حرف دارند جان و جسم
جمله خلائق همین جاست (اسلوار، ۱۳۹۴: ۱۹۳).

در کتاب نومنامه،^۶ اسم «الله» و «محمد (ص)» به شکل‌های متفاوتی تفسیر شده است: حضرت محمد (ص) در نزد حروفیان؛ ام‌الکتاب، رحمه للعالمین، شفای دردها و هادی و انس و جن است.^۷ در کتاب مقدمه الحقایق،^۸ الله اسم ذات و محمد اسم صفت است و هر کدام ۵ حرف دارند. در اجزای کلمه الله و محمد هر کدام ۱۴ حرف ظاهر می‌گردد. جمع الفاظ در این دو کلمه به تعداد ۲۸ حرف الهی معادل اسمای ذات بی‌مثال حضرت احدیت است.^۹ تعداد حروف کلمه الله ۵ و تعداد حاصل از انبساط^{۱۰} این کلمه (ال فل ام ال ف هـ ی) با ۳ حرف غیر تکراری عدد ۱۴ خواهد شد و در صورت انبساط کلمه ۶ حرف غیر مکرر با ۳ نقطه وجود دارد. اگر اعداد ۵، ۱۴، ۶ و ۳ که تعداد الله، محمد و اجزای آن است، با ۴ نقطه جمع کنیم، عدد ۳۲ می‌شود؛ که معادل اسمای ذات، یعنی ۳۲ کلمه الهی می‌باشد. ۵ حرف تکراری در محمد و ۳ حرف غیر مکرر با انبساط این کلمه ۱۴ حرف- که ۶ تای آن‌ها تکراری هستند- جمع شود، عدد ۲۸ حاصل خواهد شد؛ که معادل ۲۸ حرف موجود در نطق پیامبر (ص) خواهد بود (اسلوار، ۱۳۹۴: ۳۳۰). هر چند حروفیه شیعه اثناعشری بودند، اما اعتقاداتی خاص در حوزه امامت و به ویژه حضرت علی (ع) داشتند. آن‌ها مقام علی (ع) را هم چون سایر فرقه‌های شیعی، در حد خدایی بالا می‌بردند. مقام برتر بالاتراز پیامبر، هم‌تراز با پیامبر در ولایت، شارح و روشنگر اسلام و هم‌چنین، لقب ابوتراب به واسطه مقامی مثل آدم، از اعتقادات حروفیه در مورد حضرت علی (ع) بود (الشیبی، ۱۳۸۰: ۲۰۸). در ادامه، به بعضی از این اعتقادات، که در نوشته‌های مسجد کبود جلوه‌گر شده‌اند، اشاره خواهد شد.

تحلیل تاثیر پارهای از اعتقادات حروفیه بر مضامین کتیبه‌های مسجد کبود تبریز

در دوره تیموری اعتقاد به حروف و اندیشه‌های مذهبی به اوج خود رسید. بی شک، مطالعه بناهای مذهبی این دوران، زوایای جدیدی از اندیشه‌ها و تفکرات فرقه‌ها را روشن خواهد کرد. از این منظر، با توجه به اهمیت آذربایجان و خصوصاً تبریز در توسعه صوفیگری، به نظر میرسد مسجد کبود از جمله بناهای واجد کمال اهمیت در این ارتباط است. لذا، با تحلیل دقیق کتیبه‌های بنا می‌توان به اندیشه هنرمندان در انتخاب مضامین آن‌ها پیبرد.

جدول ۱. مضامین مرتبط با فرقه حروفیه به کار رفته در کتیبه‌های مسجد کبود (نگارندگان، ۱۳۹۸).

حروف مقطعه	آیت الکرسی و طه
سوره حمد	اسماء الهی
آیه «الرحمن العرش استوی»	واژه الله
آیه «قل کفی بالله»	حسی الله
آیه «کل شی یعمل علی شاکلته»	المنه الله
آیه ۱۸ سوره آل عمران	الله
سوره جمعه	اسامی پیامبران
سوره کهف	محمد(ص)
واژه هو	علی(ع)

در جدول، کتیبه‌هایی که در ارتباط با اندیشه‌های فرقه حروفیه در مسجد کبود به کار رفته‌اند، مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت (جدول ۱).

حروف مقطعه

بیش تر آیات انتخاب شده در این مسجد، از حروف مقطعه هستند که در مجموع ۱۱ سوره شامل بقره، آل عمران، یونس، یوسف، اعراف، حجر، طه، ابراهیم، هود، قصص و رعد. این فرقه برای اثبات گفته‌های خود به آیات قرآنی، خصوصاً حروف مقطعه استناد می‌کردند. اگر همه حروف مقطعه جمع شوند و حروف تکراری آن‌ها حذف شوند، نصف حروف ۲۸ حرف الفبای عربی، یعنی ۱۴ حرف خواهند بود. این حروف را در جمله «صراط علی حق نُمسِکُه» به معنای «راه علی حق است ما به آن چنگ می‌زنیم» یا «علی صراط حق نمسکه» یا «علی حق نمسک صراطه» تدوین کرده‌اند؛ بعد از نزول قرآن - که برای زبان عرب قواعدی و علوم‌ی وضع شد - حروف را نیز از حیث کیفیت تلفظ تقسیم کرده و هر قسمتی را به یک اسم نامیدند (داورپناه، ۱۳۷۴: ۲۹). باور به اسرار آمیز بودن حروف سبب پیدایی گروه‌های مذهبی در سرزمین‌های اسلامی شد که «مغیره بن سعید عجلی» رهبر گروه «مغیره» در اثر این رمزگشایی‌ها، خداوند را

جدول ۲. سوره‌ها و آیه‌های قرآنی مورد بررسی در کتیبه نگاری مسجد کبود و مکان قرارگیری آن‌ها (نگارندگان، ۱۳۹۵).

نام سوره	شماره آیات و مکان آن‌ها	نام سوره	شماره آیات و مکان آن‌ها
حمد	در پایه معروف به حمد این سوره کامل آمده است.	یوسف	آیه ۱۰۸ در پایه تسبیح
توحید	در پایه معروف به توحید این سوره کامل آمده است.	صافات	آیه ۱۸۰ در پایه تسبیح
بقره	آیه ۲۸۵ در پایه رسالت	کهف	کل سوره آمده است. جهت شرق تا غرب محراب
آل عمران	آیات ۱۵۹ و ۱۶۰ در پایه توکل - ۱۹۱ در پایه تسبیح	الاحقاف	آیه ۱۵۱-۱۵ در پایه دعا
اعراف	آیه ۱۴۳ پایه تسبیح - آیه ۴۳ پایه حمد - آیه ۱۵۱ پایه دعا	المومنون	آیه‌های ۷۰، ۱۶، ۹، ۸ در پایه توحید
توبه	آیه ۳۱ در پایه تسبیح	القصص	آیه ۱۷۰ در پایه توحید
طه	آیه ۱۴ در پایه سلام	الحجر	آیه ۸۱-۱۱ در پایه سلام
نساء	آیه ۸۱ در پایه توکل و ۱۷۱ در پایه تسبیح و ۷۷ در پایه دعا	رعد	آیه ۲۴ در پایه سلام
اسراء	آیه ۶۵ در پایه توکل	زمر	کتیبه سردر بالای طاقچه غربی دیوار
انعام	آیه ۱۰۰ در پایه تسبیح و آیه ۱ در پایه حمد و آیات ۵۴ و ۱۲۷ در پایه سلام	فتح	لوحة حاشیه شاه‌نشین و رواق‌های واقع در شبستان بزرگ
انفال	آیات ۶۲-۴۹-۲ در پایه توکل	جمعه	آیه‌های به کار رفته در ضلع شمال غربی در شبستان بزرگ مسجد
مائده	آیه ۱۱ در پایه توکل	الفجر	آیه‌های در شبستان کوچک مسجد
ابراهیم	آیه ۱۱ در پایه توکل و آیه ۴۱ در پایه دعا	انبا	آیه‌های در شبستان کوچک مسجد
نحل	آیه ۹۹ در پایه توکل	بینه	آیه‌های در شبستان کوچک مسجد
یونس	آیه ۱۸ در پایه تسبیح و آیه ۲۵ در پایه سلام	کوثر	محراب شبستان بزرگ

به نور تشبیه کرده و جوارح او را مانند حروف دانسته است (خیاوی، ۱۳۷۹: ۲۱۵). همین اعتقاد، بعدها، به صورت تدریجی، میان مردم و فرقه‌ها و به‌ویژه تصوف رواج یافت و به صورت علم مخصوص درآمد؛ به طوری که، بزرگان صوفیه خود را عالم به اسرار حروف و صاحب کشف و کرامات قلمداد می‌کردند (ذکاوتی قراگزلو، ۱۳۸۳: ۲۳). همان طور که شرح داده شد، حروف مقطعه در سوره‌های انتخاب شده، در بنای مسجد کبود با افکار تصوف، به‌ویژه حروفیان - که به حروف و ارزش آن‌ها اهمیت می‌دادند - در ارتباط است. سوره‌ها و آیه‌های به‌کاررفته در کتیبه‌های مسجد کبود و موقعیت قرارگیری آن‌ها در جدول ۲ پیوست گردیده است. لازم به توضیح است، بعضی از کتیبه‌های آن به دلیل تخریب دیوارها و کاشی‌ها در گذر زمان، از بین رفته و تحلیل‌های صورت گرفته بر پایه وضعیت موجود کتیبه‌های این بنا است. سوره کهف و حمد، توحید، کوثر، تمام سوره برای نگاشتن انتخاب شده است. در بقیه سوره‌ها از یک آیه تا چند آیه گزینش شده است.

سوره حمد

در این مسجد دو بار سوره فاتحه به صورت کامل به کاررفته است؛ در پایه الحمدالله و در طرفین در ورودی مسجد، دو بار سوره حمد تکرار شده است (شکل ۴). چنانچه شرح داده شد، این سوره برای حروفیان اهمیت خاصی داشته است. به اعتقاد حروفیان، سرو صورت انسان با سوره حمد تطابق دارد؛ از آنجایی که این سوره دارای هفت آیه بوده، بنابراین، در صورت انسان هفت خط (دو چشم، دو ابرو، رخ، دهان و بینی) وجود دارد. از آنجا که انسان این هفت خط را از رحم مادر دارد، بنابراین، لقب «ام‌الکتاب» بر او عارض می‌شود (آزند، ۱۳۶۹: ۵۹). هم‌چنین، بر اساس منابع تاریخی، نام دو تن از دختران فضل‌الله نسیمی، ام‌الکتاب و فاتحه‌الکتاب بوده است. نسیمی شاعر معروف این فرقه نیز در اشعارش به این سوره و اهمیت عدد هفت برای این فرقه اشاره نموده است. چون فاتحه بود گنج رحمن هفت آیت او زوج بر خوان (نسیمی، ۱۳۷۲: ۱۰۰).

سوره سبع المثانی آفتاب روی هواست اهل دل را از رخت روشن چوماه است این حساب (همان: ۱۲۸).

سوره طه آیه ۵ «الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى»

سوره طه آیه ۵ در پایه توحید مسجد کبود به کاررفته است.

در قرآن کریم در ترجمه سوره طه آیه ۵ چنین آمده است: «[خدای] رحمان بر عرش مستولی شد» (طه: ۲۰). مفسران تفسیرهای گوناگون از این آیه به عمل آورده‌اند. عرش در معنی تخت و کرسی است و استوی نیز به معنی استقرار یافتن و چیره شدن به کاررفته است. افزون بر این، از دیدگاه حروفیان، عرش روی زمین است؛ وجود و هستی است. از این رو، جسد و جسم هر چیزی، عرشی در جهت حقیقت الهی است. اما به جهت متجلی شدن خداوند در انسان، از لحاظ کمال، عرش الهی محسوب می‌شود (آزند، ۱۳۶۹: ۶۱). هم‌چنین، «استوی» را به معنای خط سپیدی تعبیر میکنند که موهای سر انسان را به دو قسمت تقسیم می‌کند. اگر خط استوا در سر را نیز به ۷ خط امیه موجود در صورت انسان اضافه شود، عدد ۸ حاصل می‌شود و اگر عدد ۸ را در ۴ که شمار عناصر رابعه است - ضرب کنیم، حاصل ۳۲ خواهد بود، که معادل ۳۲ حرف الفبای فارسی است (توفیق، ۱۳۷۲: ۲۹۰-۳۰۶). نسیمی در بیت‌ی این آیه را به تصویر کشیده است:

سدره طوبی می‌ثال منتها وی جمالیندان دیر الزحمن
علی العرش استوا (نسیمی، ۱۳۷۲: ۱۷۲).

سوره اسراء آیه ۸۴ «كُلُّ يَوْمٍ يَكْتُبُ... شَاكِلِيَه»

این آیه در دو طاق نمای کوچک مابین دو صحن مسجد به خط ثلث و کاشی سفید در متن سیاه نگاشته شده است. در ترجمه این آیه چنین آمده است: «(بگو: هر کس طبق روش (و خلق و خوی) خود عمل می‌کند) (اسراء: ۸۴). حروفیان بر اساس این آیه معتقدند، خدا بر همه چیز احاطه دارد. نام الله از سه شکل «ا»، «ل»، «ه» تشکیل شده، که هر سه این حرف، راست، خمیده و دایره را در خود دارند؛ و هیچ چیزی در عالم نیست که به یکی از این اشکال نباشد. بنابراین، خداوند با شکل‌های خود بر همه چیز احاطه دارد (اسلوار، ۱۳۹۴: ۲۰۰).

آیه «قُلْ كَفَىٰ بِاللَّهِ»

در دو پایه مسجد کبود این آیه مشاهده می‌شود: (۱) در پایه توکل، (۲) در پایه سبحان‌الله (تسبیح) که همراه با آیات دیگر است. در پایه توکل در ترجمه این آیه چنین آمده است: «پس از آنان اعراض و برخداوند توکل کن، و کافی است که خداوند، پشتیبان باشد» (نساء: ۸۱). در پایه تسبیح: «... و از این که فرزندی داشته باشد، منزه است. آن چه در آسمان‌ها و آن چه در زمین است، از آن اوست و خدا

برای تدبیر و سرپرستی هستی کافی است» (همان: ۱۷۱). و ترجمه دیگر آن: «قطعا، تو بر بندگان (خالص) من تسلطی نداری و حمایت و نگهداری پروردگارت (برای آنان) کافی است» (اسراء: ۶۵) (شکل ۵).

حروفیان معتقدند، جلوه حق، یا حلول ذات مطلق در هیئت افراد کامل در صد و بیست هزار پیامبر تکرار شد و آخرین آن‌ها فضل الله نعیمی استرآبادی است که حروفیان وی را «شهید اعلی» و «ذبح اعظم» لقب داده‌اند (ابراهیمی و کندی، ۱۳۸۸: ۱۳۳).

در بعضی از نوشته‌های نسیمی این واژه قرآنی به کار رفته، که

شکل ۵- قسمتی از «آیه قُلْ كَفَىٰ بِاللَّهِ يَاقُوتُكُلِّ، سوره نساء آیه ۸۱ (نگارندگان، ۱۳۹۸).

اسامی پیامبران اولوالعزم

حروفیان برای پیامبران اولوالعزم ارزش و احترامی خاصی قایل بودند و آن‌ها را کلمات الهی میدانستند و به همین دلیل، معتقد بودند، آن‌ها صفات خداوند و در نتیجه عین او هستند (همان: ۲۶۲). در سقف طاق نماي سردر این بنا، اسامی پیامبران از رسول اکرم (ص) تا نوح (ع) به خط شکسته در داخل لوح‌های نوشته شده است.

لفظ الله و محمد (ص)

در قسمت‌های مختلف مسجد کبود، واژه‌های الله و محمد به صورت کتیبه‌هایی به شکل‌های متفاوت، نگاشته شده است. هم‌چنین، این دو واژه به همراه هم یا با واژه‌های دیگری به کار رفته‌اند. در نزد حروفیان الله و محمد معادل اسمای ذات بی‌مثال حضرت احدیت هستند. تعداد حروف در الله معادل اسمای ذات یعنی ۳۲ کلمه الهی و تعداد حروف در لفظ محمد (ص) معادل ۲۸ حرف در نطق محمد (ص) است (شکل ۶).

شکل ۶- انواع شکل‌های متفاوت الله و محمد (ص) در مسجد کبود (نگارندگان، ۱۳۹۸).

همانند آن در مسجد کبود تکرار شده است.

رفته از تاریخ هجرت بود ذال و صاد و واو قل کفی بالله یعنی فضل یزدان شد شهید (نسیمی، ۱۳۷۲: ۱۳۳).

آیه ۱۸ سوره آل عمران

این آیه در پایه رسالت در مسجد کبود به کار رفته است. در قرآن کریم در ترجمه آیه ۱۸ سوره آل عمران چنین آمده است: «خداوند، [با ایجاد نظام هماهنگ جهان هستی] گواهی می‌دهد که معبودی جز او نیست و فرشتگان و صاحبان دانش نیز، بر این مطلب گواهی می‌دهند؛ در حالی که [خداوند] قیام به عدالت دارد؛ معبودی جز او نیست؛ اوست توانا و حکیم» (آل عمران: ۱۸). این آیه از جمله آیات قرآنی بود که فضل الله نعیمی معتقد بود، صاحبان علم و به‌طور کلی، کسانی که از سر حضرت آدم، حضرت محمد (ص) و خلقت خط استوا آگاهند، مخاطبان این آیه هستند (اسلوار، ۱۳۹۴: ۱۰۴).

ذکر نام حضرت علی (ع)

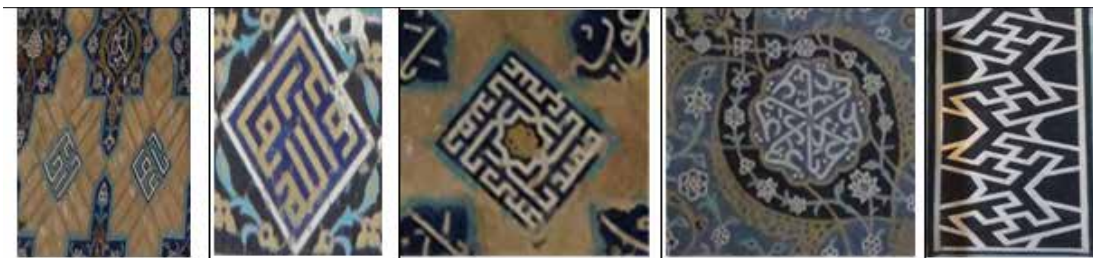
فرقه حروفیه با عقاید خاصی که در باب امامت داشتند؛ مرتبه حضرت علی (ع) را بسیار گرامی داشته و باروایاتی به تأیید نظرات خویش می‌پرداختند (گراوند و شهبازی، ۱۳۹۱: ۹۱). نام این امام همراه با واژه‌های دیگر پس از نام حضرت محمد (ص) و پیش از نام سایر پیامبران اولوالعزم در این مسجد دیده می‌شود. اهمیت دادن به نام وی ضمن این‌که تأکیدی بر مقام امامت این امام داشته، دلیلی بر گرایش‌های صوفیانه و حروفی نیز می‌باشد. حروفیان، حضرت علی (ع) را به عنوان اولین امام شیعه و هم‌شان با حضرت محمد (ص) میدانستند (نعمتی بابای لوی و مطمئن، ۱۳۹۸: ۱۰۷). تأثیرات تشیع در حروفیه را می‌توان در نقل احادیث شیعه، قبول برخی معتقدات خاص شیعه و نیز مدح امامان شیعی یافت (اسلوار، ۱۳۹۴: ۱۴). در دیوان فضل الله نعیمی نیز ابیاتی از وصف امامان شیعه و به خصوص حضرت علی (ع)، به میان آمده است:

محمد جعفر و موسی کاظم
 موصوف صفات قل هو الله علیست
 آن نقطه کل که جزو ازو پیدا شد
 در عین علی سر الهی پیداست
 علی صورت حی القیوم
 امام هشتمی موسی رضا
 در عالم معرفت شهنشاه علیست
 والله که آن علیست بالله علیست
 در لام علی هو العلی الا علاست
 بر خوان و بین که اسم اعظم آنجاست
 (اژند، ۱۳۶۹: ۱۳۳-۱۴۰).

واژه هو

ضمیر «هو» یکی از واژه‌های پرکاربرد عرفانی و قرآنی است. همانطور که در اندیشه‌های این فرقه بیان شد، این واژه در نزد حروفیان جایگاه خاص دارد. در قسمت‌های مختلف مسجد کبود، این واژه به کار رفته است (جدول ۳).

در بیش تر قسمت‌های این بنا، واژه‌های یا علی، علی (ع) و علی همراه با الله و محمد (ص) دیده می‌شود. بعضی از واژه‌ها با خط ثلث و ترکیب با واژه «یا علی» و در بعضی واژه‌های دیگر با خط کوفی بنایی نوشته شده است. ذکر واژه علی بیش تر در قسمت سردر ورودی و روی پایه‌ها و زیر طاق نما نگاشته شده است (شکل ۷).

شکل ۷- انواع شکل‌های متفاوت نام حضرت (علی) در مسجد کبود (نگارندگان، ۱۳۹۸).

سوره کهف

سوره «کهف» تنها سوره بلند قرآنی است که در این مسجد به طور کامل و با خط ثلث در بر بالای ازاره گنبد خانه مسجد نگاشته شده است. این سوره ۱۱۰ آیه دارد و عدد ۱۱۰ به ابجد معادل نام علی (ع) است (نعمتی بابای لو و مطمئن، ۱۳۹۸: ۱۰۸). هم چنین، اهمیت این سوره و آیه آغازین آن در کتاب «استوانامه» حروفیان و گفته‌های محیطی با ۳ نوع خط امی (بنیامیه) در صورت حوا (موی سر، مژه، ابرو) توضیح داده شده است (اسلوار، ۱۳۹۴: ۲۵۶). در شکل ۸ بخشی از کتیبه سوره کهف در قسمت شبستان بزرگ مسجد کبود نشان داده شده است.

نماز جمعه

اهمیت نماز جمعه و فلسفه آن در چند کتیبه مسجد کبود بیان شده است. در طرف گنبد خانه آیات ۹ تا ۱۱ سوره مبارکه جمعه حک شده است. دو کتیبه نیز در شان نماز جمعه از سوی پیامبر اکرم (ص) در این مسجد دیده شده است که به صورت «الجماعه رحمه الله» و «الجمعه حج المساکین»

جدول ۳. واژه هو در سوره و آیه‌های به کار رفته مسجد کبود (نگارندگان، ۱۳۹۸).

نام سوره	آیه به کار رفته در مسجد کبود
آیه ۶۱ سوره انفال	... وَ هُوَ السَّمِيعُ ...
آیه ۳۱ توبه	... إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ
آیه ۱۸ آل عمران	... إِلَّا هُوَ ... هُوَ الْعَزِيزُ ...
آیه ۱۲۷ انعام	... وَ هُوَ وَلِيُّهُمْ ...
آیه ۸ سوره طه	... إِلَّا هُوَ لَهُ ...
آیه ۹۸ سوره طه	... إِلَّا هُوَ ...
آیه ۶۸ سوره یونس	... هُوَ الْغَنِيُّ ...

شکل ۸- بخشی از کتیبه قرآنی سوره کهف (حسینی نیا و همکاران، ۱۳۹۵: ۶).

شکل ۱۱- بخشی از اسماء الهی در کتیبه های مسجد کبود (نگارندگان، ۱۳۹۸).

است. اگر خداوند چنین نام و صفاتی را برای خود در نظر نگرفته بود، شناختش غیرممکن می شد.^{۱۱}

المنه الله، حسبی الله و کلیم الله

واژه «المنه الله» در دو قسمتی از بنا آورده شده است: (۱) در سقف راهروی شرقی و غربی صحن بزرگ؛ (۲) در سقف راهروی کوچک زیر شاه نشین مسجد. واژه «حسبی الله» در چهار گوشه شبستان های طرفین کفش کن و واژه «کلیم الله» در قسمت سقف طاق نمای سردر مسجد کبود نگاشته شده است. نسیمی در دیوان اشعار خود از این سه واژه سخن به میان آورده است:

المنه الله که زمین های خدایی

رفتند خدایان طبیعت ز میانه (نسیمی، ۱۳۷۲: ۱۳۸).

منشور رخ ترا ازل منشی کن

بر چهره نشان حسبی الله زده (همان: ۱۴۱).

دل آینه او شد کو تشنه دیداری

تا همچو کلیم الله بر طور لقا ببیند (همان: ۱۴۸).

آیت الکرسی، طه و سوره کوثر در اشعار نسیمی

آیت الکرسی در قسمت لبه ورودی صحن وسط طاق نما واقع در بین و دو صحن سمت راست مقرنس کاری صحن کوچک مسجد به کار رفته است.

«آیت الکرسی» آیه ۲۵۵ تا آیه ۲۵۷ سوره بقره می باشد که جزو سوره های مدنی است و «سوره طه» بیستمین سوره و از سوره های مکی قرآن است. در ترجمه آیه ۲۵۵ سوره بقره چنین آمده است: «کرسی خداوند همه آسمان ها و زمین را در بر می گیرد» (بقره، آیه ۲۵۵). واژه «کرسی» از مباحث مهم حروفیان بوده است. در اندیشه حروفیان کرسی فلک بروج است و هفت آسمان و زمین در داخل آن است (اسلو

نوشته شده است (نعمتی بابای لو و مطمئن، ۱۳۹۸: ۱۱۱). (شکل ۹ و ۱۰).

تفسیرهای متفاوتی از نماز جمعه در بین حروفیان دیده می شود. آن ها معتقدند که مجموع ۸ حرف مکرر در اجزای آن، نام فضل الله نعیمی و ۷ حرف غیر مکرر معادل رکعت های نمازهای واجب روز جمعه ۱۵ می شود. ۲ رکعت از نمازهای جمعه واجب و ۱۰ رکعت دیگر مستحب است. تعداد رکعت های واجب و مستحب با ۲ خطبه ای که ایراد می شود، معادل ۱۴ خط سبع المثانی در صورت آدمی است. حروفیان معتقدند که منظور از خواندن نماز جمعه مشاهده علایم حروف ۲۸ و ۳۲ گانه در وجود انسان است (اسلو، ۱۳۹۴: ۴۱-۴۱۱).

شکل ۹- واژه الجماعه (نعمتی بابای لو و مطمئن، ۱۳۹۸: ۱۰۶).

شکل ۱۰- الجمعه حج المساکین (همان: ۱۰۶).

اسماء الهی

در مسجد کبود در قسمت های مختلف مسجد نام های خداوند نگاشته شده است. در پایه توحید، در باب اسمای خداوند چنین بیان شده است: «زیرا او خدایی است که معبودی جز او نیست (و) بهترین نام ها برای اوست» (طه: ۸). در این آیه به نام های نیکو خداوند اشاره شده است. در آیه ۱۳ همین سوره، خداوند خود را با لفظ الله خطاب می کند: «همانا من خدایم که جز من معبودی نیست، پس مرا بپرست و نماز را برای یاد من برپا دار» (طه: ۱۴). طبق گفته فضل الله نعیمی، لفظ الله در شناخت خداوند یک واسطه

ار، ۱۳۹۴: ۲۳۲). سوره طه نیز یکی از سوره‌هایی است که بعضی از آیات آن در نوشته‌های مسجد کبود آمده است. این سوره به دلیل اینکه جزوه حروف مقطعه بوده است در نزد حروفیان اهمیت داشت. در اشعار نسیمی اهمیت این دو سوره باهم آمده است.

آیه الکرسی و طه هست حق روی تو

هر که دارد نور حکمت داند از این خطاب (نسیمی، ۱۳۷۲: ۱۴۸).

«سوره کوثر» در قسمت محراب مسجد، در میان صحن و شاه نشین در داخل کلمه محمد به خط کوفی بنایی به اجرا درآمده است (نعمتی بابای لو و مطمئن، ۱۳۹۸: ۱۰۶). نسیمی هم چنین، لب انسان را به سوره کوثر و موی او را به سوره لیل تشبیه می‌کند (شکل ۱۲).

شکل ۱۲- بازسازی کتیبه بنایی متداخل در محل گنبد خانه مسجد کبود. محمد (ص) و سوره کوثر (نعمتی بابای لو و مطمئن، ۱۳۹۸: ۱۰۵).

سوره کوثر و نور است لب و رخسارت

گرچه این را گل و آن را شکری می‌گویند (نسیمی، ۱۳۷۲: ۱۹۶).

نتیجه‌گیری

رشد متصوفه در دوره تیموری باعث گسترش خانقاه‌ها و فعالیت آنان شد. در این زمان، فرمانروایان تیموری به شیوخ صوفی احترام می‌گذاشتند. از این زمان تا آغاز حکومت صفویه خانقاه‌ها فعالیت گسترده‌ای داشتند و در تمامی صور زندگی مردم، بیش از هر زمان دیگری، سلطه مذهب و عرفان و تصوف به چشم می‌خورد که مجزا کردن یکی از آن‌ها امکان پذیر نبود. هنگامی که تصوف در حال کمال و گسترش بود، علمای این گروه در جهت مقصود خویش در نواحی

مختلف کشور به ساختن خانقاه‌ها و تجدید آیین‌ها و رسوم شیعی و صوفی می‌پرداختند. آذربایجان، مخصوصاً تبریز نیز پایگاه متصوفه و یکی از فرقه‌های متکثر آن، مانند مذهب حروفیه شد. یکی از بناهایی که به همین دلیل تحت تأثیر اندیشه‌های این فرقه قرار گرفت، مسجد کبود بود. برخی از مضامین نوشتاری در این بنا متأثر از عقاید حروفیه بود. با توجه به اهداف و پرسش پژوهش، مشخص شده که تأثیر تفکرات این گروه در کنار گسترش تصوف و عرفان، در این دوره، در انتخاب پارهای مضامین کتیبه نویسی برای بنا، به خوبی جلوه‌گر شده است. به کار بردن سوره‌های (حمد، کوثر و کف به طور کامل)، آیات قرآنی (طه/۵، اسراء/۸۴، رعد/۴۳، آل عمران/۱۸)، واژه‌های قرآنی (هو، حسب الله، المنه الله)، آیات مقطعه، سوره جمعه، آیت الکرسی و طه و اسماء الهی، اسامی مانند الله، محمد (ص) و حضرت علی (ع) و مباحثی مانند اهمیت نماز جمعه، اسامی پیامبران، از تأثیر این فرقه بر انتخاب برخی از مضامین کتیبه‌نگاری در این بنا نشان دارد. با توجه به شرحی که بر کتیبه‌ها و مضامین آن‌ها گذشت، باید گفت، اندیشه‌های فرقه حروفیه تأثیر زیادی در پایگاه اصلی خود، تبریز و مناطق اطراف داشته‌اند؛ هم‌چنان که هنوز در مناطقی از غرب کشور بازمانده‌های این اندیشه با عنوان اهل حق (علی‌الطی) پابرجا است.

پی‌نوشت

۱ نک. فضل‌الله بن ابی محمد عبدالرحمان جلال‌الدین نعیمی تبریزی مؤسس سلسله حروفیه است. در مورد محل تولدش اختلاف فراوان است. وی عمر خود را در آذربایجان و در شهر شیروان، باکو و تبریز گذرانده است. استرآباد وطن معنوی اوست که کتاب‌های نثر خود را به لهجه آن نگاشته است. در سال ۷۷۸ ه. ق. ادعای خویش را مبنی بر رسالتش در امر هدایت مردم در تبریز علنی ساخت. هر چند در شروع رسالتش خود را فقط در تعبیر خواب صاحب نظر می‌دانست و این را نوعی موهبت الهی قلمداد میکرد، بعدها حرف‌های غلوآمیز در مورد ائمه گفت و سپس، خود را مهدی موعود معرفی کرد. این ادعاها مصادف با کشورگشایی تیمور بود و چون فضل‌الله نعیمی از مخالفان او بود و هم‌چنین، با توجه به فتوای علما مبنی بر ارتداد فضل‌الله وی در سال ۷۹۶ ه. ق. به دستور تیمور دستگیر و در قلعه الینجای شیروان به قتل رسید (ذکاوئی قراگزلو، ۱۳۸۳: ۶۱).

۲ نک. ابوسعید نسیمی حسینی شیرازی، از معروفترین باران فضل‌الله نعیمی است. وی شاعر نامدار آذربایجان، مبلغ بزرگ حروفیه و از ادامه دهندگان اصلی فضل‌الله بود. از تاریخ دقیق تولد، وفات و دوران کودکی اش اطلاعات دقیقی در دست نیست. تذکره نویسان در این باره روایت‌های مختلف نقل کرده‌اند؛ زادگاه او را بعضی ناحیه نسیم در بغداد، تبریز، شیروان و برخی شماخی از توابع شیروان دانستند. سال تولد وی را ۷۴۰ ه. ق. و تاریخ وفاتش را سال‌های ۷۸۳-۸۰۶ ه. ق. ذکر کرده‌اند. اسم کوچک شاعر «سید علی» و

«عمادالدین» کنیه‌اش بوده است. اوایل «هاشمی»، «سید» و مدتی هم «حسینی» تخلص داشته است؛ نام نسیمی را بعد از آشنایی با فضل‌الله نعیمی و گرویدن به حروفیه برگزیده است. نسیمی مدتی بعد تحت تاثیر برادرش به عرفان‌گرایش پیدا می‌کند و به منصور حلاج ارادت ویژه پیدا می‌کند و نام حسینی را به همین خاطر انتخاب کرده است. وی بعد از آشنایی با فضل‌الله در شیروان به مکتب حروفی‌گرایش پیدا می‌کند و یکی از مبلغین اصلی وی می‌شود. وی مدتی در آناتولی و حلب به تبلیغ و انتشار این مکتب پرداخته و سپس، به دلیل گسترش روزافزون آیین خود به اعدام محکوم می‌شود (نعیمی تبریزی و نسیمی شیروانی، ۱۳۵۳: ۱۵-۱۸). نسیمی در اشعارش توانسته است افکار حروفیان را در قالب شعر به خوبی تجسم کند. به همین دلیل برخی مانند بکتاشیه و کاکائیه دیوان وی را از کتاب‌های مقدس خود می‌شمارند (اصغری گوار، ۱۳۹۸: ۲۸۳).

۳ سبک آذری، تعبیری است که برای باز شناختن شماری از خصوصیات معماری ایران در دوره ایلخانی- تیموری ابداع شده است. این پیشرفت‌های معماری از آذربایجان شروع شد و در دوره‌های از ایلخانیان به ترکستان و خراسان عهد تیموریان رسید و در آنجا گسترش یافت و به پیروی از اصول این سبک، آثار بی نظیری در این مناطق ساخته شد (آجورلو، ۱۳۸۹: ۴).

۴ نک. جاوید نامه صغیر: از آثار فضل‌الله که در سال ۷۸۸ هـ.ق. نوشته شده است. این کتاب بارها توسط خود ایشان مطالبی بدان افزوده شد که آخرین آن در زندان شیروان انجام شد (مشکور، ۱۳۵۲: ۱۳۵).

۵ تعدادی از نسخه‌های خطی فرقه حروفیه به صورت لوح فشرده (سی دی) نگهداری می‌شوند. در ایران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران از مراکزی بوده که مجموعه‌های از نسخه‌های حروفیان به زبان فارسی در اختیار دارند. هم چنین، تعدادی نسخه نیز در کتابخانه علی امیری در ترکیه به زبان فارسی و ترکی موجود است. نک. علی امیری، سی دی ۴۱، کتابخانه ملی ترکیه، شهر استانبول، نسخه در محیط وب.

۶ نک. نوم‌نامه: از آثار فضل‌الله نعیمی - که از سوی گولپینارلی و دیگر محققان پس از وی، «نوم‌نامه» نام‌گذاری شده است - به نظر پژوهش‌گران این کتاب در برگیرنده رویاهای فضل‌الله نعیمی بوده است. این کتاب کشف بسیاری از علوم خفیه این فرقه بوده است و مطلبی مهم از زندگانی او به دست می‌دهد (گولپینارلی، ۱۳۷۴: ۸۲).

۷ نک. علی امیری، کتابخانه ملی ترکیه، شهر استانبول، نسخه در محیط وب، بخش متن فارسی، سی دی ۲۹۸۸۰.

۸ نک. مقدمه الحقایق: این کتاب از آثار نسیمی شاعر معروف زمان حروفیان است (اسلوار، ۱۳۹۴: ۴۷).

۹ نک. علی امیری، سی دی ۱۷-۸، کتابخانه ملی ترکیه، شهر استانبول، نسخه در محیط وب، بخش متن فارسی.

۱۰ نک. یکی از معانی انبساط، گسترش و بسط دادن است. کلمه الله با بسط دادن حروف آن به این صورت است: الف=۳ حرف، لام=۳ حرف، الف=۳ حرف، هی= دو حرف، جمع این اعداد با ۳ حرف غیر تکراری (ا، ل، و) عدد ۱۴ خواهد شد.

۱۱ نک. جاوید نامه صغیر، علی امیری، سیدی ۱۵۱-۲، کتابخانه ملی ترکیه، شهر استانبول، نسخه در محیط وب، بخش متن فارسی.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۹۶). ترجمه مهدی الهی قمشهای، تهران: دانشپور.
- آزند، یعقوب (۱۳۶۹). حروفیه در تاریخ، تهران: نی.
- آجورلو، بهرام (۱۳۸۹). *درآمدی بر سبک معماری آذربایجان*، باغ نظر، دوره ۷، شماره ۱۴-۳، ۱۴.
- ابراهیمی، مهدی و کندی، حسینعلی (۱۳۸۸). *تصوف و تشیع و بعد فلسفی و انسان‌گرایانه حروفیان (حروفیه)*، مطالعات نقد ادبی، دوره ۴، شماره ۱۵، ۹۷-۱۲۲.
- اسلوار، فاتح (۱۳۹۴). *حروفیه بر اساس منابع دست اول*، ترجمه داود وفایی، تهران: مولی.
- اصغری گوار، نرگس (۱۳۹۸). *جایگاه نور و حقیقت محمدی در دیوان سید عمادالدین نسیمی*، عرفان اسلامی، دوره ۱۶، شماره ۶۲، ۲۸۳-۲۹۹.
- انصاری، مجتبی و نژاد ابراهیمی، احد (۱۳۸۹). *هندسه و تناسبات در معماری دوره ترکمانان آق‌قویونلوها - مسجد کبود فیروزه جهان اسلام*، کتاب ماه علوم و فنون، دوره ۲، شماره ۱۲۹، ۳۵-۴۵.
- پهنود، الناز (۱۳۸۸). *مقایسه کاشیکاری مسجد کبود با مساجد معاصر تبریز*، زیر ساخت، شماره ۱۰، ۳۵-۵۰.
- بیانی، شیرین (۱۳۷۱). *دین و دولت در ایران عهد مغول*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- بی نام (بی‌تا). *مقدمه الحقایق*، کتابخانه علی امیری، ترکیه، شماره ۹۴۶، سیدی ۸-۱۷، ورق ۳۷ ب-۱ ب.
- تاج بخش، احمد (۱۳۸۱). *تاریخ تمدن و فرهنگ ایران از اسلام تا صفویه*، شیراز: نوید شیراز.
- ترابی طباطبایی، سید جمال (۱۳۷۹). *مسجد کبود «فیروزه اسلام»*، تبریز: مهد آزادی.
- توفیق، رضا (۱۳۷۲). *پژوهش در اندیشه‌های حروفیه، مندرج در مقدمه کتاب زندگی و اشعار عمادالدین نسیمی*، به کوشش یدالله جباری، تهران: نی.
- ثبوت، اکبر (۱۳۸۸). *حروفیه در دانش نامه جهان اسلام*، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، جلد ۱۳، تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- جلالی پندری، یدالله (۱۳۷۲). *زندگی و اشعار عمادالدین نسیمی*، تهران: نی.
- حسینپور میزاب، منصور (۱۳۸۸). *زیبایی شناسی معماری و تزیینات دوره تیموری (مطالعه موردی: مسجد کبود تبریز)*، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- حسینی نیا، سید مهدی؛ بهرامی، امیر؛ نوید، علی و حیدری، مهدی (۱۳۹۵). *مقایسه کتیبه نگاری دو مسجد: گوهرشاد و کبود*، پژوهش‌های باستانشناسی، دوره ۶، شماره ۱۱، ۱۹۱-۲۰۶.
- خیابوی، روشن (۱۳۷۹). *حروفیه، تحقیق در تاریخ و آراء و عقاید*، تهران: احمدی.
- داورپناه، ابوالفضل (۱۳۷۴). *انوار العرفان فی تفسیر القرآن*، جلد ۱، تهران: صدر.
- ذکاوتی قراگزلو، علیرضا (۱۳۸۳). *جنبش نقطویه*، قم: ادیان.
- شایسته فر، مهناز و خمسه، فرزانه (۱۳۹۲). *فیروزه، نگین مساجد (با نگاهی به مساجد های گوهرشاد مشهد و کبود تبریز در سده نهم هجری قمری / یازدهم میلادی)*، جلوه هنر، دوره ۵، شماره ۲، ۱۹-۳۲.

- Bayani, Sh. (1992). *Religion and Government in Iran in the Mongol Age*, Tehran: Academic Publishing Center) Text in Persian).
- Behnood, E. (2009). *Comparison of Tile Mosque with Contemporary Tabriz Mosques: Zirsaakht*, (10), 35-50 (Text in Persian).
- Davar panah, A. (1995). *Anwar Al-Irfan Fi Tafsir Al-Quran, Vol. 1*, Tehran: Sadr (Text in Persian).
- Ebrahimi, M.; Kennedy, H. (2009). *Mysticism. Shism and Human Aspect of Hurufiyyah Mysticism, Quarterly studies of literary*, 4(15), 97-122) Text in Persian).
- Faeqi, I (2001). *Azerbaijan on the History, Vol. II*, Tabriz: Yaran. (Text in Persian)
- Ferasat. M. (2006). *Applying Islamic Architecture Attributes in Neighborhood Mosque Architecture (with Emphasis on Inscriptions and Geometric Motifs)*, *Islamic Art Studies*: (4)61- 84) Text in Persian).
- Geravand, A.; Shahbazi, F. (2012). *A Look at the Beliefs and the Background of Horufieh. Seven Heavens*, 14(55), 25-44) Text in Persian).
- Ghare nejad, H. (2002). *A New Look at the Architecture, Decoration and Function of the Kaboud Mosque*, Tehran: Proceedings of the First National Iranian Studies Conference, 155-172.) Text in Persian)
- Golpinarli. A. (1995). *Hurufilik Metinleri Katalogu. (Sobhāni, T. Trans.) (1st ed.)*, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.) Text in Persian).
- Hoseini nia, S.; Bahrami, A.; Navid, A.; Heidari, M. (2016). *Inscription Comparison of Kabud and Gowhar-shad Mosque, Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 6(11), 191-206 (Text in Persian)
- Hosseinpour Mizab, M. (2010). *Aesthetics of Architecture and Decoration in Tabriz Kaboud Mosque*, MSc Thesis, Sistan and Baluchestan University, unpublished) Text in Persian)
- Jalali Pendari, Y. (1993). *Life and Poems of Emaduddin Nasimi*, Tehran: Ney) Text in Persian)
- Khiavi, R. (2013). *Horufiyyeh (Tahghigh dar Tarikh va Ara' va Aghayed)*, Tehran: Atieh) Text in Persian)
- Meshkour, M. J. (1974). *Tabriz History to the End of the 9th Century AH*, Tehran: National Publications Series) Text in Persian)
- Mirjafari, H. (2016). *The History of Political, Social, Economic and Cultural Developments of Iran during the Timurid and Turkmanian Periods*, Isfahan: University of Isfahan) Text in Persian)
- Naeemi Astarabadi, F. (n.d). *Javidnameh Soghir*, Ali Amiri Library, Istanbul, No. 151-2, Page 251a-1B) Text in Persian)
- Naeemi Astarabadi, F. (n.d) *Nomnameh, Ali Amiri Library*, Istanbul, No. 1011, Seyedi 29880, Pages 82b-12b
- Najib Oglu, G. (1996). *Geometry and Decoration in Islamic Architecture*, (Qayyum, M. Trans.), Tehran: Roozana) Text in Persian).
- Naimi Tabrizi., F.; Nasimi, E. (1974). *Persian Divan of Fazlollah Naemi Tabrizi and Emad al-Din Nasimi Shervani, by Rostam Ali*, Tehran: Donya) Text in Persian)
- Nemati Babaylou, A.; Motmaen, N. (2019). *Reflection of Qara-Quyunlus Religious Beliefs in In*
- الشیبی، مصطفی کامل (۱۳۸۰). *تشیع و تصوف تا سده دوازدهم*، ترجمه: علیرضا ذکاوتی قراگوزلو، تهران: امیرکبیر.
- فائق، ابراهیم (۱۳۷۵). *آذربایجان در مسیر تاریخ ایران*، جلد ۲، تبریز: یاران.
- فراست، مریم (۱۳۸۵). *به کارگیری شاخصه های معماری اسلامی در معماری مسجد محله (با تاکید بر کتیبه و نقوش هندسی)*، مطالعات هنر اسلامی، شماره ۴، ۶۱-۸۴.
- قهرنژاد، حسن (۱۳۸۱). *نگاهی نوبه معماری، تزیینات و کارکرد مسجد کبود*، مجموعه مقالات نخستین همایش ملی ایران شناسی، تهران، ۱۵۵-۱۷۲.
- گولپینارلی، عبدالباقی (۱۳۷۴). *فهرست متون حروفیه*، ترجمه توفیق سبحانی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- گراوند، علی و شهبازی، فتحعلی (۱۳۹۱). *نگاهی به آراء و عقاید و زمینه های بروز و ظهور فرقه حروفیه*، هفت آسمان، دوره ۱۴، شماره ۵۵، ۲۵-۴۴.
- مشکور، محمدجواد (۱۳۵۲). *تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری*، تهران: سلسله انتشارات آثار ملی.
- میرجعفری، حسین (۱۳۹۵). *تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان*، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- نجیب اوغلو، گلرو (۱۳۷۹). *هندسه و تزیین در معماری اسلامی*، ترجمه مهرداد قیومی، تهران: روزنه.
- نسیمی، سید عماد الدین (۱۳۷۲). *زندگی و اشعار عماد الدین نسیمی*، به کوشش جلالی پندری، تهران: نی.
- نعیمی تبریزی، فضل الله و نسیمی شروانی، عماد الدین (۱۳۵۳). *دیوان فارسی فضل الله نعیمی تبریزی و عماد الدین نسیمی شروانی*، به اهتمام رستم علیاف، تهران: دنیا.
- نعمتی بابای لو، علی و مطمئن، نوا (۱۳۹۸). *بازتاب اندیشه های دینی قراوقوبونلوها در کتیبه های مسجد کبود تبریز با تاکید بر دو کتیبه نویب*، تاریخ نامه ایران بعد از اسلام، دوره ۱۰، شماره ۲، ۹۳-۱۱۵.
- نعیمی استرآبادی، فضل الله (بی تا). *جاوید نامه صغیر*، کتابخانه علی امیری، استانبول، شماره ۱۵۱-۲، ورق ۲۵۱ الف-۱ ب.
- نعیمی استرآبادی، فضل الله (بی تا). *نوم نامه*، کتابخانه علی امیری، استانبول، شماره ۱۰۱۱، سیدی ۲۹۸۸۰، ورق ۸۲ ب-۱۲ ب.
- Ajand, Y. (1991). *Hurufieh in History*, Tehran: Ney (Text in Persian)
- Ayorloo, B. (2010). *An Introduction to the Azerbaijani Style of Architecture, the Monthly Scientific Journal of Bagh- E Nazar*, 7(14), 3-14) Text in Persian).
- Anonymous. (n.d). *Introduction to Truths, Ali Amiri Library*, Turkey, No. 946, CD 8-17, Page 37a-1B (Text in Persian).
- Ansari, M.; Ebrahimi N. A. (2010). *Geometry and Proportions in Turkic Ages of Agh Qiyyunloo Mosque of Kaboud (Turquoise of the Islamic World), Book of Science and Technology Month*, 2(129), 35-45) Text in Persian).
- Asghari govar, N. (2019). *Position of Haghigat Muhammadiyyah" With Reference to Imadaddin Nasimi, Islamic mysticism*, 16(62), 282-299) Text in Persian).

- scriptions of Blue (Kabud) Mosque of Tabriz with a Focus on Two New Found Inscriptions. Journal of Iranian Islamic Period History*, 10(20), 93-115 (Text in Persian)
- Sabut, A. (1992). *Letters in the Encyclopedia of the Islamic World*, (Haddad Adel, Gh.A. ed.) Vol. 13, Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation) Text in Persian).
- Shaybi, K, M. (2001). *Mysticism and Sufism to the 12th Century* (Zakavati Gharagozloo, A. trans.) Tehran: Amir Kabir) Text in Persian)
- Shayesteh Far, M.; Khamseh.; F. (2013). *Turquoise, Negin Mosques (Looking at the Goharshad Mosques of Tabriz and the Tabriz Bronze in the Ninth Century AH)*, *Jelvey Honar Journal*, 2(5), 19-32) Text in Persian)
- Tajbakhsh, A. (2002). *History of Iranian Civilization and Culture from Islam to Safavid*, Shiraz: Navid Shiraz (Text in Persian).
- Tawfiq, R. (1993). *Research in the Thoughts of Al-phabet, in the Introduction to the Life and Poems of Imad al-Din Nasimi*, by Yadollah Jabbari, Tehran: Ney (Text in Persian)
- The Holy Quran. (2017). (Elahi Ghomshehi, M. trans.), *Tehran: Daneshparvar Publishing* (Text in Persian)
- Torabi Tabatabai, S.J. (2000). *The Blue Turquoise Mosque of Tabriz*, Tabriz: Mahad Azadi (Text in Persian)
- Usluer, F. (2013). *Hurufilik: ilk Elden Kaynaklarla Dogusundan Itibaren*, (Vafaie, D. trans.), Tehran: mola (Text in Persian)
- Zekavati Gharagozloo, A. (2004). *Jonbesh-e Noghtaviyyeh*, Qom: Adian (Text in Persian)